

3.2. Роль ДПУ у розкладанні РПЦ (1922-1927 рр.)

Радянська церковна політика, а особливо її курс на розкол конфесій, також мала латентний бік, реалізацією якого займалися органи ВНК-ДПУ. Спостерігаючи тенденції, які проходили у православній церкві, більшовицька влада вирішує скористатися внутрішніми негараздами. Головний напрямок полягав у створенні так званої «боротьби зсередини», за принципом «*divide et impera*» (лат. – розділяй і володарюй), тобто розколу РПЦ. Цей метод був запропонований московськими більшовиками і привезений до України головою ВУНК Мартином Лацісом, який, прибувши у квітні 1919 р. з Москви, підписав наказ про застосування *особливих* методів боротьби з релігійною контрреволюцією, в якому новопризначений керівник спецслужб УСРР налаштовував своїх підлеглих на тривалу й обережну роботу, визнавши водночас, що релігію «мечем не скорити». І хоча цей наказ не уточнював, – як вказує одна із дослідників історії церкви Н. Рубльова, – у чому саме полягала «*особливість*» нових методів [78], але вже в грудні того ж року стає зрозумілим, про що йде мова.

2 грудня 1919 р. М. Лаціс виступив у газеті «Известия» «у дискусійному порядку» зі статтею «Держава і церква», в якій уперше намітилася чекістська ідея розколу церкви шляхом виявлення і підтримки «прогресивного духовенства», лояльного радянській владі. По-перше, автор статті виходив з необхідності прямого втручання держави у справи церкви у випадку розбіжності її з державою. «Радянська влада, – писав він, – провела відокремлення церкви від держави, а релігію оголосила приватною справою. Це, однак, не виходить, що для радянської держави байдуже, що діється в церкві, і яким шляхом вона йде... Допустити розбіжність церкви з державою – це значить допустити державу в державі». По-друге, аналізуючи дворічний досвід державно-церковних відносин, М. Лаціс пропонував у релігійній політиці зробити особливий упор на підтримку «прогресивного духовенства», лояльного до радянської влади. «Цей недавній досвід учить нас, – вказував заступник Ф. Дзержинського, – бути попереджувальними і підтримувати в духовенстві ту течію, яка йде за духом часу і йде на підтримку радянської влади. Ця течія намітилася досить ясно, і було б непробачно не звернути уваги на нові віяння в православній церкві» [79].

Проаналізувавши статтю, російський дослідник А. Кашеваров прийшов до висновку, що у контексті даної в ній загальної оцінки церкви як «знаряддя для підпорядкування працюючих мас експлуататорам» і т. п. уважному і неупереджено налаштованому читачеві

ясно, що запропонована М. Лацісом тактика підтримки державою «нових віянь у церкві» була спрямована не на її зміцнення, а на розкол і наступне знищення, про що, зрозуміло, автор статті не міг писати прямо [80]. Отже, дійсним автором концепції розколу РПЦ є не Лев Троцький, про що твердять як вітчизняні, так і зарубіжні сучасні дослідники історії державно-церковних відносин [81], а прибалт Мартин Лаціс (справжнє ім'я – Ян Фрідріхович Судрабс).

Протягом 1920 – першої половини 1921 р. у вищих ешелонах влади йшла суперечка про використання розколу як засобу боротьби з релігією. 30 листопада 1920 р. нарком освіти А. Луначарський надіслав листа В. Леніну про використання деяких ієрархів для створення «радянської» церкви, яка привела б до «визнання з боку церкви принципів: боговстановленості радянської влади; правильності принципу відокремлення церкви від держави; повної узгодженості комуністичного ідеалу з істинним християнством» [82]. Того ж дня лист опинився в руках голови ВНК Ф. Дзержинського, який направив його М. Лацісу із запискою: «Дорогий товариш Лаціс, при цьому лист Луначарського товаришу Леніну. Прошу терміново написати доповідь з цього питання для перепровадження тов. Леніну. Моя думка: церква розвалюється, тому нам треба допомогти, але жодним чином не відроджувати її в оновленій формі. Тому церковну політику розвалу повинна вести ВНК, а не хто-небудь інший. Офіційні або напівофіційні зносини з попами – неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не релігію. Лавірувати може тільки ВНК для єдиної мети – розкладання попів. Зв'язок який би то не був з попами інших органів – кине на партію тінь – це найнебезпечніша річ. Вистачить нам одних спеців... Лист до Леніна поверніть, просив би 3-го грудня прислати мені вашу доповідь» [83]. Одночасно головний чекіст країни направляє записку В. Леніну: «Посилаю Вам з питання про попів доповідь Лаціса і Самсонова. Вважаю, що офіційно чи напівофіційно мати з попами справи не потрібно. Вийде тільки компрометація. На це може дозволити тільки ВНК» [84].

Ймовірніше за все чекістам вдалося переконати партійну верхівку у своїй концепції розвалу, про що свідчить циркулярний лист Катеринославської НК до всіх повітових комітетів (подібні циркуляри спускалися зверху до всіх губернських комітетів НК) від 10 серпня 1921 року, в якому зазначається: «Наше завдання: устрашати чорносотенні елементи «священства», захищаючи священників, що визнають радянську владу, проводячи тенденцію (обережно) про виборність єпископів на патріархальних з'їздах, дозволяючи такі тільки при наявності співчуваючого нам елемента, і, найголовніше – посиленна вербовка інформаторів із духовенства, матеріально зацікавлюючи його, однак,

твердо враховуючи, що ніякого радянського духовенства ми не створюємо, а тільки використовуємо взаємні звади поміж різними частинами духовенства (виділення наше. – О.Т.), для того, щоб вони самі себе знищували, при чому ми робимо, таким чином, тимчасову поступку масі...» [85].

У 1922 р. трапилася нагода реалізувати задуманий план і оргбюро ЦК РКП(б) рішенням від 30 травня усю роботу з розколу церкви доручає ДПУ [86]. На цю велику справу відразу ж був націлений увесь механізм органів держбезпеки. Головні чекісти не тільки керували неминучим широкомасштабним застосуванням насильства, перетворюючи в життя директиви центрального партійного штабу, але й впливали на вироблення лінії Політбюро.

Вся робота у даному напрямку зосередилася у VI відділенні секретного відділу у складі секретно-оперативного управління ДПУ. Незмінним начальником цього відділу протягом 1920-х років був Євген Олександрович Тучков, на прізвисько «Ігумен», який реалізовував усі напрями латентної церковної політики держави. З самого зародження Антирелігійної комісії Є. Тучков був незмінним її членом, виконував роботу секретаря, робив доповіді про стан роботи у церковній царині органів ДПУ, вносив пропозиції і часто персонально їх реалізовував: допитував патріарха Тихона, вів з ним переговори, вербував найвище духовенство, організовував обновленські Собори тощо. У 1931 р. за «блискавичні успіхи» у справі «розколу православної церкви (на обновленців, тихонівців і низку інших течій)» його було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора [87].

До справи розколу РПЦ в Україні органи держбезпеки звернулися у травні 1922 р. Вся робота в даному напрямку покладалася на V відділення секретного відділу ДПУ УСРР. У губвідділах ДПУ справами розколу опікувався помічник уповноваженого по духовенству і сектам IV групи секретно-оперативної частини, але здебільшого принципіві питання вирішував голова місцевого ДПУ, який брав участь у засідання спеціальних комісій, трійок тощо (див. підрозділ 3.1). Активне залучення місцевих відділів до загальної церковної політики відбулося, ймовірно, на початку літа 1922 р., про що свідчить телеграма секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського: «У губвідділі ДПУ повинна бути обов'язково спеціальна особа, що займається справами оновлення церкви, розколювання і екзархівів, і автокефалістів, що спостерігає за релігійними громадами...» [88]. Серед завдань, які ставилися на той момент перед органами держбезпеки, були: обмеження діяльності тихонівців; підтримка зібрань та з'їздів обновленського духовенства; репресії щодо церковних опозиціонерів: «створити низку процесів проти прихильників Тихона... з винесенням смертних вироків»; формування нових церковних рад

на засадах обновленства та винятково із їх прихильників тощо [89]. У результаті «органи ДПУ тактично й обережно повели роботу з подальшого розкладення рядів духовенства, поглиблюючи і форсуючи розкол, направляючи рух у бажане русло й одночасно зберігаючи за собою загальне керівництво ним» [90], – відзначали чекісти у звіті за перше півріччя 1922 р.

У другій половині 1922 р. діяльність секретного відділу була направлена на збір інформації про внутрішні конфлікти та негаразди на місцях, з метою вербування «незадоволених» та висунення їх як активістів обновленства; організацію груп «Жива церква» на місцях; ліквідацію протиобновленської опозиції та усунення непримиренного єпископату; популяризацію ідей обновленського реформаторства.

Для прийняття стратегічних рішень органи держбезпеки повинні були володіти усією повнотою інформації, тому 17 березня 1921 року було видано таємний циркуляр ВЦВК і ЦК РКП(б) про створення всеосяжної системи державної інформації «з метою своєчасного і повного освідомлення і прийняття відповідних заходів». Для цього на місцях створювалися Державні інформаційні трійки із представників губкому, губвиконкому та губчека. Апарат держінформтрійки створювався відповідно до розпорядження ВНК від 19 квітня 1921 р. Як роз'яснялося в «Інструкції з держінформації», «держінфтрійка не має спеціального технічного апарату, а користується апаратом губчека» і «фактичне керівництво всіма роботами держінфтрійки належить винятково губчеку» [91].

Всім губерньським НК і особливим відділам пропонувалося використати «інформаційні апарати цивільних і військових установ, вимагаючи офіційно кожні три дні відомості». У додатку містилися списки питань, відповіді на які губчека повинно було вимагати.

Також пропонувалося складати двотижневі бюлетені, що включають «загальні висновки, а також як розпочаті, так і передбачувані заходи для усунення недоліків, зазначених у зведенні». Мислилося, що держінформтрійка повинна була відігравати роль якоюсь мірою розпорядницького органа, що координує зусилля партійних, радянських структур і політичної спецслужби. Було потрібно викладати освітлювані теми «точно і ясно... із зазначенням причин і фактичних даних» і не поміщати «відомості неперевірені, отримані на підставі чуток, розмов та інше». Запитувані відомості постійно уточнювалися й деталізувалися.

Інформтрійка кожної губернії раз у три дні направляла до Харкова та Москви телеграфну інформацію. Одержувачі зведень попереджувалися, що ці матеріали носять цілком таємний характер і «знімати копії зі зведень, безумовно, забороняється».

Нова «Інструкція з держінформації» підбила підсумки дев'ятимісячної роботи й була оголошена наказом ВНК № 85 від 23 лютого 1922 року. Поряд із визнанням, що «держінфзведення... дають низку цінних матеріалів нашим центральним органам для спостереження за роботою місць», відзначалися істотні недоліки, що роблять «ці зведення інколи абсолютно марними». Вказувалося, наприклад, що «майже у всіх зведеннях переважають загальнотуманні якісні характеристики подій і явищ. Конкретні ж факти й цифри у зведеннях майже відсутні». Підкреслювалося, що «в результаті ...загальна картина становища району, про який даються відомості, залишається або зовсім не висвітленою, або вона настільки відрізняється від дійсної, що робити з неї які-небудь висновки не вважається можливим».

У зв'язку із цим «Інструкція...» дуже чітко формулювала розуміння цілей держінформації керівництвом ВНК і розкривала сутність їхніх уявлень про політичний контроль: «Найважливішим завданням держінформації є висвітлення настроїв всіх груп населення і факторів, що впливають на зміну цих настроїв... У даний момент... четвертим, чисто чекістським, завданням держінформації є освідомлення центру про активні прояви явної й таємної контрреволюції, про роботу контрреволюційних партій і угруповань (звичайно, тільки там, де вони виходять за межі звичайного агентурного спостереження й приймають розміри явищ державної важливості)» [92]. До контрреволюційних елементів відносилися також духовенство та сектантство.

Обов'язковою складовою інформаційних зведень ДПУ, які з 1923 року носили вже, як правило, щотижневий, або щомісячний характер, був розкол у православ'ї та загальна характеристика становища церкви і духовенства. Подавалися також дані про становище різних конфесій на терені округи і губернії, характеристика окремих діячів церкви, статистика релігійних громад і служителів культу, звіти про витрати на підкуп духовенства та єпископату, про способи проникнення агентів ДПУ в церковне середовище та наслідки їх руйнівної діяльності [93].

Отже, ми бачимо, що інформативний матеріал, яким володіли органи держбезпеки був всеохоплюючим і давав можливість добре орієнтуватися у процесах, що відбувалися в середовищі духовенства.

Іншим завданням, яке ставилося перед НК-ДПУ – «посилена вербовка інформаторів із духовенства». Уявлення про методи роботи, які використовувалися для цього, дає нам витяг із протоколу секретного відділу ВНК за 1921 р., у віданні якого знаходилися питання церковної політики:

«Питання інформаційної агентурної роботи з духовенства найбільш хворе у НК як за труднощами його виконання, так і за тим, що на

нього дотепер НК мало звертала уваги. Для більш швидкого й вірного проведення в життя необхідно спочатку вжити наступних заходів:

1. Користуватися у своїх цілях самим духовенством, яке займає особливо важливе службове становище у церковному житті, як-от архієреями, митрополитами й т. п., змушуючи їх під страхом суворої відповідальності видавати по духовенству ті або інші розпорядження, що можуть бути нам корисними, наприклад, припинення забороненої агітації із приводу декретів про закриття монастирів і т. п.

2. З'ясувати характер окремих єпископів, вікаріїв, щоб на межі честолюбства грати різного роду варіанти, заохочуючи їх бажанням і задумам.

3. Вербувати інформаторів по духовенству пропонується після деякого знайомства з духовним світом і з'ясуванням всебічних рис характеру по кожному служителю культу окремо. Матеріали можуть бути добуті різними шляхами, головним чином через вилучення кореспонденції при обшуках і через особисте знайомство з духовним середовищем.

Матеріальне зацікавлення того або іншого інформатора серед духовенства необхідно, тому що на одному цьому ґрунті ще можна домовитися з попом, а сподіватися на його доброзичливе ставлення до радянської влади не можна. При цьому субсидії грошові й натурою, без сумніву, їх будуть зв'язувати з нами й в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічний раб НК, що боїться розконспірувати свою діяльність.

Повинно практикуватися вербування інформаторів і через залякування в'язницею і табором за незначними приводами – за спекуляцію, порушення розпоряджень влади і т. п.

Правда, цей спосіб може бути корисним тільки в тому випадку, коли об'єкт для вербування слабохарактерний і безвільний...» [94].

Відповідно до наказу ДПУ № 291 від 14 листопада 1922 р. навіть запровадили класифікацію секретних співробітників. Було встановлено три категорії: агент зовнішнього спостереження (лінія оперативного відділу, який займався стеженням, арештами, обшуками), інформатор – особа, яка завербована або введена в організацію, установу чи квартиру для «висвітлення» ситуації (лінія інформаційного відділу) й «освідомлювач» – особа, яка завербована або введена до «антирадянської, контрреволюційної, шпигунської чи злочинної організації» для висвітлення та добування відомостей про неї (підпорядкування секретного, контррозвідувального відділу). Але за певних обставин працівники, які надавали матеріали загального характеру, переводилися до категорії інформаторів з підпорядкуванням інформаційному відділу, а ті, кому

вдалося проникнути в «злочинну організацію», передавалися з інформаційного до секретного чи контррозвідального відділів [95].

Саме на вербовці духовенства була зосереджена увага СОЧ як в центрі, так і на місцях протягом другої половини 1922 – першої половини 1923 рр. В середині 1923 р. в Україні діяло 30 сексотів на жалуванні, на яких виділялося по 2 тисячі карбованців на місяць (знаками 1922 р.), а в кінці 1923 р. вже 50 крб. золотом [96]. Особливо переймалися даним питанням на місцях: «звернута увага на вербування осведомів із духовенства в округах... В Лубнах вже завербовано 2 особи...», – відзначав Полтавський губвідділ ДПУ [97].

Значною перешкодою до розширення агентурної мережі була постійна нестача коштів. А. Киридон, торкаючись питання матеріальної винагороди агентів, зазначала, як у 1926 р., базуючись на практичному досвіді, представник ДПУ констатував: «Жодна область чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання». При цьому зазначалося: «Попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи їх грішми». Пояснюючи важливість саме матеріальної зацікавленості священнослужителів, автор документу зауважував: «У комуністичну ідеологію вони не вірять; у партію знають, що навіть за умови зречення сану не приймуть, застосування у [19]26 р. репресій попи не допускають, у надання їм [державної] служби після зняття сану не вірять». Тож «єдиним солідним для них аргументом є гроші». Начальник секретного відділу ДПУ В. Горожанін у 1928 р. зазначав: «Вербування попів особливих складностей не становить, але використання їх можливе лише за умови виплати грошової компенсації» [98].

На нестачу коштів постійно скаржилися місцеві органи ДПУ. Так, начальник Подільського губвідділу ДПУ Леплевський направив до губвиконкому листа, в якому зазначав, що «у зв'язку з використанням усіх кредитів... прошу про асигнування... по 40000 крб. на місяць, які необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духовенства» [99]. Грошові проблеми зазнавало і Полтавське ДПУ, відзначаючи: «Хворе питання як в ГВ [губвідділі], так і в округах, – це зовсім немає ніяких коштів по духовенству, незважаючи на те, що нами вказувалося у кожному політзведенні про критичний стан. Центром очевидно ніяких заходів не прийнято і не звернено уваги на ЦЕ ВАЖЛИВЕ ПИТАННЯ (так в оригіналі. – *О.Т.*)». У підсумку заступник уповноваженого IV групи відзначав, що «на крайній випадок доведеться відмовитися від відповідальності за успішне проведення в життя Ваших циркулярів, де у більшості випадків говориться: «необхідно зацікавити матеріально» [100]. Необхідно зазначити, що замість виділених Харковом

1000 крб. полтавським ДПУ було витрачено 5000 крб., тобто у 5 разів більше запланованого, бо, як відзначав у своєму звіті один з подільських чекістів, «утримання сексотів по Ж[ивій] Ц[еркві] й організація розколу обходиться [в] колосальні суми грошей, беручи до уваги просторість попівських карманів» [101]. Отже, можна констатувати, що на поглиблення розколу і пов'язаною з ним вербовкою сексотів на місцях витрачалось набагато більше коштів, ніж планувалося в центральному управлінні ДПУ. Відповідно кількість їх також була набагато більшою, враховуючи, що не всі таємні співробітники отримували платню, а були завербовані за інших обставин (кримінальна справа, співчуття радянській владі, власні амбіції тощо).

Незважаючи на певні труднощі, агентурна мережа в конфесіях, що ототожнювали себе із РПЦ, активно розвивалася протягом 1920-х років (див. таблицю 5).

Таблиця 5 [102]

№	Назва конфесії	Кількість секретних співробітників		
		1923	1926	1928
1	Український екзархат РПЦ («тихонівці»)	30	84	82
2	Українська Синодальна церква («обновленці»)		84	82
3	Соборно-єпископська церква		36	36

Все глибше пускало коріння ДПУ і на місцях. Подільське ДПУ відзначало: «Головним діячем і керівником даної боротьби [у церкві. – *О.Т.*] є губвідділ ДПУ, оскільки насадженням своїх інформаторів і «сексов» [сексотів. – *О.Т.*], він увесь час направляє роботу для розколу і ворожнечі єпископської церкви. Жоден момент церковного життя на Поділлі не зникає від поглядів губвідділу, в усі течії введені сексоти й інформатори, які твердо й визначено проводять лінію розвалу» [103]. В деяких парафіях кількість «чекістів у рясах» просто вражає. Так, у Кафедральному соборі м. Сталіно у 1926 р. служили 4 священики і 5 дияконів, з яких 1 священик і 4 диякони були агентами ДПУ, висвітлюючи антирадянську діяльність інших членів причту та окремих віруючих парафії [104].

Отже, шляхом розгортання агентурної мережі, органи ДПУ отримали можливість здійснювати негласний контроль над ситуацією всередині кожної православної конфесії, володіли досить повними відомостями про життя релігійних громад. Для збору інформації використовувалася широке коло секретних співробітників (інформаторів, освідомлювачів, спеціальних агентів, як чоловіків, так і жінок), яке почало створюватися у 1919/1920 рр. і до кінця 1920-х рр. охопило майже кожну п'ятидесятку,

кожну парафіяльну раду. Але, як стверджує російський дослідник Юрій Макаров, переважно це відноситься до міст, створення масової і працездатної інформаторської мережі в селі виявилось практично неможливим ні в 1920-х, ні в 1930-х роках [105].

Вищезазначений ресурс у 1922 р. чекістами почав активно використовуватися для насадження обновленських ідей та організації як в центрі, так і на місцях осередків групи «Жива церква». Механізм реалізації цього завдання був нескладним і являв собою загальноновживану схему, яка використовувалася, судячи із архівних джерел, в усій Україні і, ймовірно, була розроблена фахівцями Центру та виглядала наступним чином. Вербувалося 2-3 секоти, які налагоджували контакт із представниками духовенства, що проявляли бажання підтримати обновленство і створювали комітет «Живої церкви». Із числа секотів виділялася одна особа, яка призначалася уповноваженим і направлялася для отримання повноважень у Московське ВЦУ. Єпархіальне управління розпускалося, а вся влада переходила до рук комітету «ЖЦ». На периферії створювалися відповідно повітові комітети, до складу яких повинні були входити секоти. Після утворення губернського та місцевих комітетів оголошувалося скликання з'їзду, який виборним шляхом закріплював перехід влади до рук обновленців. Така схема, із місцевими корективами, була впроваджена на Волині, Поділлі, Миколаївщині, Херсонщині, Харківщині та інших регіонах [106]. Так, секретар Новоушицького повіткому КП(б)У у своїй політичній доповіді за грудень 1922 р. відзначав: «Ініціативна група і з'їзд [Живої церкви. – *О.Т.*] штучно викликані повітовим відділенням ДПУ» [107].

Для надання реформаторам церковного авторитету на їх бік намагалися схилити вище та авторитетне духовенство. У тому ж випадку, якщо цього зробити не вдавалося, щодо них застосовували репресивні заходи (див. детальніше підрозділ 1.2). Більше половини єпископів та значна кількість священників України зазнали репресій через апарат ДПУ за відмову підтримати обновленців. Лише в Київській губернії, на думку чекістів, у 1923 р. необхідно було вислати на Північ Республіки близько 100 найактивніших священників [108].

До компетенції спецслужб також увійшла популяризація обновленського руху шляхом підготовки, виділення коштів на виготовлення і поширення друкованої продукції, листівок, відозв, відкритих листів тощо [109]. Жодне офіційне видання не проходило повз цензуру й правку спеціалістів секретного відділу. Навіть передвиборчі листівки на обновленський Собор повинні були попередньо переглянуті членом АРК при ЦК КП(б)У С. Діманштейном [110].

У надрах ДПУ готувалися від імені обновленців статті, що публікувалися у радянській місцевій пресі, церковних журналах та газетах 1922-1923 рр.: «Церковная газета» (Харків), «Живая Церковь» (Київ), «Церковное обновление» (Одеса). Так, останній журнал хоча і був підготовлений духовенством, але редагував його співробітник Одеського державного політичного відділу Петров і видання здійснене коштом Одеського ДПУ. Більшість газетних публікацій мала такі підписи як: «Обновленец», «Поборник церковного обновления» тощо і фактично були анонімними [111].

«Ударна» робота чекістів уже в 1922 році дала рясні плоди. У «Короткому огляді про духовенство» від 2 січня 1923 р.^{*}, співробітник секретного відділу ДПУ УСРР А. Сокольський зазначав: «Розпочата нами робота по розколу православної церкви увінчалася повним успіхом... Кінцева мета наша в цій роботі полягає в остаточному розкладі духовенства і повному розколі церкви...» [112]. Зі свого боку політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення щодо «посилення роботи» органів ДПУ в «церковній політиці» [113].

У розкольницькій роботі органи держбезпеки працювали у тісному тандемі з багатьма іншими радянськими структурами та організаціями. Насамперед, це партійні органи, антирелігійні комісії в центрі та на місцях, органи НКВС. Роль спецслужб була настільки великою, що жодне питання не вирішувалося без їх участі. Так, у циркулярі НКВС № 54/с від 29 вересня 1924 р. зазначалося про посилення зв'язку відділів культів з органами ДПУ [114]. Навіть зв'язок вищої інстанції з визначення церковної політики – Центральної антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У з АРК при ЦК РКП(б) і місцевими АРК з принципових питань здійснювалися *винятково* через апарат ДПУ, а для вирішення «окремих питань поточної роботи» повинні були зв'язуватися безпосередньо з держполітуправлінням [115].

Про щільний зв'язок з органами виконавчої влади свідчить циркулярний лист АРК при ЦК КП(б)У від 19 березня 1924 р., в якому зазначалося: «З метою зміцнення обновленської церкви і розкладу тихонівської, необхідно використовувати не тільки агентурно-оперативні методи роботи органів ДПУ, але й інші радянські органи, з якими релігійні громади, парафії і т. п. входять у те чи інше зіткнення (губвиконкоми, ліквідкоми, фінвідділи, прокуратура та інші)» [116]. Наступного дня було розіслано циркулярний лист губвідділам ДПУ за № 12663, у якому детально регламентувалися шляхи зменшення податкового тиску на обновленські громади [117].

* У документі помилково вказано 1922 рік, що є явною похибкою, оскільки події, що описуються відбулися протягом 1922 р.

Ці циркуляри активно втілювалися в життя, про що свідчить протокол закритого засідання пленуму Олександрійського окркомун КП(б)У від 22 вересня 1924 р., на якому вирішувалися практичні кроки по реалізації політики на підтримку обновленських груп шляхом звільнення від податків, наділення землею, репресій до тихонівців тощо. Всі постанови повинні були розроблятися і вирішуватися органами ДПУ у поєднанні з окружним фінвідділом (порядок звільнення від держподатків), окружним земуправлінням (наділення землею) і при цьому «всю роботу ДПУ... проводити із дотриманням особливої обережності, такту і конспірації. Усі заходи повинні носити законну оболонку... залишаючи цілковито непомітною і законспірованою руку, що організовує і направляє цю боротьбу. Роботу... оголосити ударною» [118].

Отже, ми бачимо, що органи ДПУ використовували для ефективного розвалу РПЦ увесь арсенал «багаточисленних і різноманітних методів і підходів у роботі ...в галузі церковного руху» [119], що давало можливість поглибити розкол, перетягнути на бік обновленців значну кількість духовенства, загострити міжконфесійні чвари тощо. Результатом «ударної» роботи чекістів стало виникнення в середовищі РПЦ низку конфесій: Синодальна церква, Соборно-єпископська церква, Істинно-православна церква, «григоріанський» розкол. Вершиною роботи ОДПУ в галузі підкорення РПЦ стало отримання контролю над керівництвом та кадровою політикою Московської Патріархії, визначення її внутрішнього курсу, змусивши у 1927 р. перейти на позиції лояльності заступника патріаршого місцєблєстителя митрополита Сергія (Страгородського).

Підсумки 1920-м рокам щодо боротьби з церковниками і віруючими, зазначає В. Ченцов, ОДПУ підвело циркулярним листом «Про стан і перспективи церковного руху та чергові завдання органів ОДПУ» у березні 1930 року. Серед «досягнень», згадувалося, що в період утворення обновленців органи прискорювали їх виникнення і шляхом низки заходів сприяли розколу церкви, дрібнили її на групи, що взаємно ворогують між собою, тим самим підриваючи єдність і міць церкви. ОДПУ підкреслювало, що наприкінці 1920-х років жоден захід церковників не проходив без «негласного керівництва та відання». «Ми виявилися господарями становища в церкві настільки, – вказувалося в циркулярі, – що примусили церковників провести низку заходів явно їм невігідних (укази про церковні покарання за контрреволюційну діяльність, переведення і призначення церковників за нашими вказівками, запевнення урядів іноземних держав у відсутності будь-яких утисків релігії в СРСР, продовження непримиренної політики стосовно інших течій)...» [120].

З досягненням зазначених результатів роль ДПУ у справі розколу починає згасати. Із згортанням НЕПУ релігійний фронт вже не потребував,

Олександр Тригуб

на думку більшовиків, обережного ставлення, що підштовхнуло до повернення практики боротьби з релігією шляхом «кавалерійської атаки», бо «церква – одна з ланок контрреволюції», яка потребувала рішучих кроків у протиборстві з нею.